
С.П. Балінченко,
викладач Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов

ПРОЦЕС ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ В УКРАЇНІ У КОНТЕКСТІ ЕТИЧНИХ МОДЕЛЕЙ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Говорячи про процеси демократизації в Україні неможливо оминати складні й суперечливі тенденції, що виникають в українському соціокультурному просторі через зіткнення, нашарування й адаптацію інтерпретацій концептів справедливості і права, які є семантичними домінантами категорії “демократія”, з різними політичними силами. Таким чином, актуальними є спроби визначення механізмів, які структурують перехрестя концептів, надаючи їм певного змісту, а також накладаючи їх на міфологемну сітку уявлень про “своє” і “чуже”. Отже, виникає потреба визначення, з одного боку, засад впливу розуміння справедливості на формування соціокультурних кодів прийнятної і чужорідної в українському соціумі, а з іншого – виокремлення залежності концепту справедливості від сформованості й аксіологічної сповненості опозиції “Ми – Вони”.

Зазначимо, що ідея справедливості фокусує навколо себе значне коло парадигм і моделей. Основні принципи теорії справедливості та їх компаративний аналіз були предметом дослідження Ю.Габермаса, О.Гьоффе, Дж.Роулза, П.Рікера, а серед вітчизняних дослідників – зокрема, Л.Ситніченко. Праці Х.Арендт, Ч.Тейлора, Д.Цільмана, а також Г.Почепцова – серед українських дослідників, спрямовані на висвітлення демократизації як подолання тоталітаризму і ствердження пріоритету справедливості, логіки етичного надлишку й етики автентичності у контексті самоідентифікації суспільства. Дослідження О.Кабачної, Ф.Канака, С.Кащавцевої, В.Малахова, О.Панаріна, В.Чугуєнка та ін. присвячені розгляду моделей демократизації, а також проблем, очікувань і можливостей політичного дискурсу як засобу і середовища гуманізації суспільства, зокрема, українського. Своєю чергою, відзначимо праці І.Валлерстайна, У.Макбрайда, Е.Тоффлера, а також Т.Алексєєвої, А.Данилова, К.Мальцевої, які пропонують огляд принципових засад формування образу країни як демократичного актора міжкультурної комунікації за умов системних трансформацій і сучасного дрейфу етноідентичності. Втім, незважаючи на значну кількість досліджень із визначення етичного і правового потенціалу справедливості з огляду на демократизацію, не втрачає актуальності розгляд суперечливого політичного поля українського соціуму, для якого окреслення специфіки названого потенціалу є нагальним за умов сучасних перетворень.

Дослідження, що пропонується до уваги, спирається на методи реконструкції і компаративного аналізу чинників, що впливають на характер здійснення демократичних тенденцій у соціокультурному просторі сучасної України. Методологічна основа дослідження полягає також у структурно-функціональному методі й аналітико-прогностичному підході до розгляду таких аспектів: самоідентифікації України як подолання негативізму, що супроводжував початкову стадію становлення української демократії, і формування основних засад ефективної політичної комунікації.

Досліджуючи феномен демократизації, слід брати до уваги категоріальний контекст, що уможливорює аналіз демократичних процесів у термінах теорії справедливості. Цей контекст залучає категорії справедливості обміну і справедливості розподілу за О.Гьоффе, телеологічної та деонтологічної парадигм

– за Дж.Роулзом, стратегічної та комунікативної дій – за Ю.Габермасом, етичної логіки рівності і над-етичної логіки надлишку – за П.Рікером. Названі класичні парадигми окреслюють проблематику реалізації справедливості як концепту. Втім, у конкретному політичному полі специфічні умови формування і сценарії функціонування діючих політичних еліт зумовлюють актуальність дослідження перетворень і деформацій, яких зазнає політичний дискурс через розбіжності у розумінні справедливості, права і блага, а також аксіологічного, етичного і міфологемного навантаження цих категорій. Для українського соціуму виокремлення причин і змісту розбіжностей між зазначеними категоріями може стати кроком до дискурсивного врегулювання конфліктів опозиційних політичних угруповань через встановлення спільного понятійного простору.

Складність проведення демаркаційної лінії між монологічною і діалогічною відповідальністю в контексті процесів демократизації потребує аналізу й зіставлення низки існуючих моделей. Визначення демократизації в термінах “протестантської” політичної традиції має своєю передумовою складний механізм балансування групових інтересів на базі консенсусу. “Якобінська” традиція демократизації за принципом підкорення меншості владі більшості, своєю чергою, сприяє утворенню еліти, або центру, і периферії політичного впливу на тлі наголошення на свободі і вільній аргументації [17, 10]. Отже, визначення вектору демократизації українського соціуму потребує, насамперед, визначення соціокультурного й інформаційного наповнення концептів справедливості і права як таких, що структурують політичний простір.

Розглядаючи справедливість у контексті прав людини, Ю.Габермас, Дж.Роулз, П.Рікер, О.Гьйоффе пропонують різні моделі співвіднесення принципів справедливості з ідеєю блага [1, 6, 14, 15]. Тлумачення справедливості як правової основи, що переважає над реальними суперечливими інтересами і гаслами, на думку Л.Ситніченко, відрізняється від сприйняття категорій формальної рівності [16, 277]. Додамо, що в складному політичному полі українського соціуму особливого значення набуває протиставлення телеологічної і деонтологічної моделей справедливості. Телеологічна парадигма, на зразок стратегічної дії за Ю.Габермасом, підпорядковує право ідеї блага, роблячи інтерес одночасно метою й найвищою цінністю, здатною підкоряти, трансформувати та, врешті-решт, адаптувати концепт справедливості відповідно до амбіцій і уявлень еліти політичного впливу. Таким чином може виникати парадокс “боротьби справедливостей” під час конфлікту між політичними угрупованнями, елітою і периферією, політичною більшістю і меншістю. Адже в основі таких протистоянь неважко помітити наявність підміни тези, отже, йдеться про несумісність інтенцій і ідей блага, які в межах телеологічної парадигми отожднюються для кожної сили з концептами порядку і справедливості. Така полісемантична модель категорії “справедливість” зводить нанівець правовий сенс останньої, оскільки не спричинює утворення спільної координатної сітки з чітко визначеними полями позитивної і негативної оцінки дій, засобів впливу і намірів учасників політичного дискурсу. Навпаки, кожна сила в межах власного визначення цієї категорії намагається побудувати координатну площину негативу й позитиву та наполягати на ній як на універсальній системі, не зважаючи на розбіжності з оцінками інших політичних сил.

На противагу зазначеній боротьбі інтересів, яка, зазвичай, маскується під боротьбу за встановлення справедливості, деонтологічна парадигма, запропонована Дж.Роулзом, подібно до комунікативної дії Ю.Габермаса, розриває цілераціональний зв'язок між інтересом і благом, ставлячи концепт справедливості поза окремою ідеєю блага і вище за неї. Досліджуючи теорії справедливості у сучасній західній філософії, Л.Ситніченко наголошує на тому,

що власне деонтологічне розуміння зіставлення права і справедливості відповідає демократичним процесам у суспільстві, адже “саме деонтологічний підхід до проблеми справедливості – це насамперед теоретичне обґрунтування переваг справедливості над іншими моральними та політичними ідеалами та цінностями [16, 276]”. У такому понятійному полі справедливість не обмежується визначенням мети через інтерес, а сама стає метою, спільною координатною сіткою негативної чи позитивної оцінки, а також мірою визначення умов консенсусу чи конфлікту.

Утім, процеси демократизації в Україні є специфічними і поєднують елементи етатистської демократичної моделі з низкою змін у парадигмі влади у напрямку деліберативного ідеалу. За таких умов виникає проблема концентрації політичного дискурсу навколо агентів поля, зацікавлених у підтримці чи підвищенні свого статусу за рахунок виключення громадськості з фактичного процесу прийняття рішень. Можна погодитися з О.Кабачною, яка вводить категорію “соціального таланту” в його крайніх виявах, що призводить до нав’язування правил гри у формі міфів на протипагу формування їх у процесі практики дискурсивної організації соціокультурного простору [8, 170].

Названі концепти справедливості, права і блага досить часто постають в українському соціумі в якості міфологем такого кшталту. Сучасна міфотворчість українського політичного поля, використовуючи зазначені категорії, діє переважно за телеологічною парадигмою. Політичні еліти, ототожнюючи свій інтерес зі справедливістю, намагаються утворити, з одного боку, позитивний образ Свого, а з іншого – негативний образ опозиції як Чужого, що містить загрозу.

Перша модель спирається на формування фреймів позитивного образу Свого, що ідентифікується з прагненням до демократії, порядком, українським народом, соціальним захистом і розвитком. Інформація про опозиційні сили у такому дискурсі є мінімальною й імплікованою.

Друга модель, а саме – формування образу Чужого, спирається на міфологеми “ворога”, “нелюда”, на протипагу “героя” і “патріоту”. Ця модель використовує досить примітивну чорно-білу етику протиставлення категорії “Ми” (позитивні, цивілізовані) категорії “Вони” (агресивні, нерозумні, жорстокі). Це протиставлення є первинним для соціокультурної кодової системи, а тому і більш поширеним серед політичної еліти в якості засобу маніпулювання масовою свідомістю за допомогою контрастних спрощених образів. Акценти, штампи і типові фрейми, використані в такому контексті, спрямовані на утворення так званої маски нелюда, що є досить поширеною маніпулятивною технологією у західному світі (зокрема, у протиставленні християнського й мусульманського світів через ототожнення останнього з тероризмом).

Інтерес до міфу як до можливості набуття символічної влади над тим, що відбувається, розглядається у сучасній українській філософії як намагання реалізувати прагнення до самоствердження. Зокрема, В.Малахов аналізує сучасну українську культуру в аспекті феномену міфологізації самого міфу. Він звертає увагу на те, що в площині міфу “Інший” не є рівнопорядковим суб’єктом, а лише об’єктом застосування влади. “Між тим, – акцентує увагу В.Малахов, – не сприймаючи себе очима “Іншого”, неможливо виробити критично-аналітичного ставлення до себе, адекватно усвідомити своє положення в сучасному цивілізованому світі [11, 24]”. Міфотворчість і патетичність, що супроводжують реалізацію ідеології демократизації у межах українського соціуму, на думку філософа, перетворюються на втілення ціннісних домінант “відродження”, обмежене авторитарністю українського “гранднарративу” демократії.

Саме нігілізм щодо неповторного минулого нації, її негативного досвіду, спотворення сприйняття історичного, соціального і політичного просторів спричинює те, що демократія в українському контексті і сама стає міфологемою, потенціал якої використовують політичні сили, реалізуючи міфотворчість щодо концептів справедливості, права і блага. У такому розумінні демократія як категорія почасти втрачає свою семантичну заангажованість мірою того, як політичне поле стає перехрестям міфологічних тлумачень цього концепту в термінах “Свій” і “Чужий”, перетворюючи демократію на позитивний атрибут “Свого” та ігноруючи її принципову неототожнюваність з окремими інтересами і групами.

В.Малахов, своєю чергою, також наголошує на тому, що лише “позаміфологічна ідентифікація” може мати етичний характер, оскільки виліковує від національної самодостатності та активізує потребу не ритуальної, а реальної відповідальності, коли, знаючи “своє”, відповідальність знає й “чуже” [11, 25]. Власне таке подолання нашарування наслідків міфотворчості опозиційних суб’єктів створення символічного світу міститься у визнанні відповідальності домінантою встановлення категорій інаковості та визначення демократії не в атрибутивному, а в онтологічному сенсі.

Розглядаючи інаковість як контекст демократизації, слід звернутися до концепції Е.Тоффлера стосовно реалізації демократії за умов зіткнення тенденцій масового суспільства Другої Хвилі і демасифікованої цивілізації Третьої Хвилі, а саме – на такі аспекти, як напівпряма демократія, розподіл сфери рішень і розширення еліт. Вважаючи демократію “не справою вибору, а еволюційною необхідністю [17, 386]”, Е.Тоффлер, утім, зазначає, що існує проблема структурування політичної еліти через брак адекватного представництва, а подекуди і його неможливість. Водночас, тягар прийняття рішень в оточенні конфліктного політичного розмаїття стає дискретним, а тому знову виникає питання стосовно етики і справедливості, адже зазначена дискретність спричиняє функціональний перехід демократії до статусу атрибуту тієї чи іншої політичної сили. На думку Е.Тоффлера, представники Другої та Третьої Хвиль не мають монополії на моральну перевагу, але захисники Другої Хвилі чинять опір децентралізації, регіоналізму і розмаїттю, а також проповідують традиційний націоналізм індустріальної ери, претендуючи на безперечну підтримку більшості пересічних громадян [17, 388]. Своєю чергою, сили Третьої Хвилі запроваджують більш пряму демократію і, за Е.Тоффлером, сприяють транснаціоналізму і фундаментальному перетворенню влади. Деякі з окреслених ознак можемо спостерігати у сучасному політичному полі українського соціуму. Адже одночасно з політичними зіткненнями, що мають на меті негайну вигоду, робляться спроби знаходження шляхів індивідуалізації сфери рішень, перенесення смислового навантаження концепту справедливості з економічних акцентів на такі, що стосуються подолання комплексу стандартизації і централізації в усіх сферах людського існування. Таким чином, міфотворчість на кшталт “Ми – Вони” як аксіологічно контрастних категорій можна розглядати з точки зору формування такого фрейму, що спричиняє оціночну стандартизацію, про яку йшлося вище. Отже, подолання такої “чорно-білої” політичної гри, що нівелює демократію до атрибуту, є кроком до вивільнення онтологічного змісту останньої у термінах максимуму відповідальності за принципами безвідносної справедливості. Неможливість цілком адекватного розподілу конфліктних положень опозиційних сил, на якій наполягає у статті “Етика й Онтологія” Ч.Тейлор [2, 312], стверджує саме безвідносність і абсолютну нетотожність ознаками етичного контексту справедливості.

За таких умов демократизація полягає у дещо зміненому формулюванні моделі передоручення турбот щодо безпеки від індивіда до держави, і від держави – до міжнародної спільноти держав. Трансформація відбувається від ідеї справедливості як розподілу, згідно з яким актори сприймаються як суперники, що діють за логікою еквівалентності, не визнаючи дії, котрі не сприяють очікуваному зворотному зв'язку, до ідеї справедливості як рівності, побудованої на логіці залишку, коли інтерсуб'єктивність політичного дискурсу забезпечується урахуванням вимог і потреб не лише Своїх, а й Інших, без сподівання на еквівалентну віддачу за аргументовані вчинки й адаптаційні рухи.

Роблячи висновок, виокремимо низку чинників, що зумовлюють утворення специфічного для України контексту демократизації і зіставляються з тенденціями формування категорій інаковості в межах моделей справедливості. По-перше, це міфологізація минулого і теперішнього політичного поля, що впливає на утворення своєрідної системи соціокультурних кодів чужорідного за доби сьогодення. По-друге, неабияку роль відіграє фактор виникнення нового типу еліт з невизначеними правилами участі в політичному дискурсі, а також “дискурсивними ножицями” між висловленням політичної точки зору й утворенням інтерсуб'єктивного політичного поля в процесі комунікативної взаємодії, спрямованої на формування норм з урахуванням аргументації усіх гіпотетичних учасників дискурсу, щодо яких може бути запропонована політичною елітою нормативна система. І, по-третє, відбувається ущільнення вітчизняного соціокультурного простору й, одночасно, розгортання процесів демократизації та націоналізації, що сприяє про-державному пригніченню соціокультурних кодів прийнятного щодо інших акторів міжкультурної комунікації, а, відповідно, і відторгненню ідеї акультурації чи асиміляції у спільному з іншими країнами інтегрованому просторі.

Формування названої специфічної моделі відбувається в контексті намагання розв'язання питання щодо процедури мирного і плідного співіснування багатоманітності як у перспективі вітчизняного соціуму, так і в контексті сучасних масштабних інтеграційних тенденцій.

Отже, утворення дискурсивного політичного поля в Україні має відбуватися за напрямом цілеспрямованого й свідомого самообмеження простору домагань політичних еліт, а також формування й поширення у громадській думці фрейму сприйняття толерантності не як абстрактної категорії, а як обмеження світу Чужого та поступове перетворення його на категорію Іншого, чи навіть, згодом, Свого у полі взаємної дискурсивної відповідальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Habermas Jurgen*. Communication and the Evolution of Society. – London, 1979.
2. *Taylor Charles*. Ethics and Ontology // *The Journal of Philosophy*. – June 2003. – Vol. C. – № 6.
3. *Zillmann, Dolf*. Hostility and Aggression. – Hillsdale, 1979.
4. *Арендт Х*. Джерела тоталітаризму. – К., 2005.
5. *Валлерстайн И*. Демократия, капитализм и трансформация // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2002. – № 2.
6. *Габермас, Юрген*. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство. – Львів, 2000.
7. *Гьофе, Отфрід*. Розум і право. Складові інтеркультурного правового дискурсу. – К., 2003.
8. *Кабачная О., Ковальчук Е*. Социальный талант и политический дискурс: к постановке проблемы // *Социология: теория, методы, маркетинг*. – 2002. – № 1.

9. *Канак Ф.* Перехідний стан буття: поняття і місце в трансформації // *Філософська думка.* – 2001. – № 4.
10. *Кащавцева С.* Политическая коммуникация: проблемы, ожидания, возможности // *Социология: теория, методы, маркетинг.* – 2002. – № 1.
11. *Малахов В.А.* Уязвимость любви. – К., 2005.
12. *Панарин А.С.* Глобальное политическое прогнозирование. – М., 2000.
13. *Почепцов Г.Г.* Тоталитарный человек: Почерки тоталитарного символизма и мифологии. – К., 1994.
14. *Рікер П.* Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість. – К., 2002.
15. *Ролз, Джон.* Політичний лібералізм. – К., 2000.
16. *Ситніченко Л.А.* Методологічні зрушення в сучасній соціальній філософії // *Світоглядно-методологічні інновації в західноєвропейській філософії.* – К., 2001.
17. *Тоффлер, Елвін.* Третя хвиля. – К., 2000.
18. *Чугуєнко В.* Дискурс як субстанція демократизації та гуманізації суспільства // *Філософська думка.* – 2001. – № 5.